

УДК 598.115.33 (477.46)

DOI: 10.31651/2076-5835-2018-1-2019-2-46-50

Лавріненко К. В.¹, Зіненко О. І.², Гаврилюк М. Н.¹

ЗНАХІДКИ ГАДЮКИ СТЕПОВОЇ В ЧЕРКАСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Гадюку степову (*Vipera renardi* (Cristoph, 1861)) занесено до Червоної книги України та міжнародних природоохоронних списків. Протягом останніх десятиліть в Україні вид скоротив свою чисельність, ареал змістився на південь. На території Черкаської області в останні 90 років достовірні знахідки виду не відомі. У Золотоніському районі поблизу с. Хвильово-Сорочин одну особину степової гадюки нами виявлено 05.07.2015 та чотири – 23.04.2019. В усіх випадках плазуни трималися добре прогрітих ділянок з трав'янистою рослинністю, що межували із вирубками або узліссями. Встановлено, що гадюки мешкають у біотопах, нехарактерних для виду в степовій зоні. Дана знахідка підтверджує існування невеликих ізольованих популяцій степової гадюки у лівобережній частині лісостепу України та підкреслює важливість річкових долин для збереження виду в лісостепу.

Ключові слова: гадюка степова, Черкаська область, лісостеп, ареал, біотоп.

Постановка проблеми. Гадюка степова (*Vipera renardi* (Cristoph, 1861)) – вид, що занесено до Червоної книги України; в Європі, згідно Червоного списку МСОП, має статус вразливого (Vulnerable); включено до додатку 2 Бернської конвенції як *Vipera ursinii* (Bonaparte, 1835) [1, 2, 3]. Протягом останніх десятиліть степова гадюка скоротила свою чисельність, головним чином через втрату придатних місць перебування – степів. В Україні, окрім Присивашшя, Степового Криму та Приазов'я вид перебуває в загрозовому стані, спеціальних зусиль щодо моніторингу не докладається, тому інформація про будь-які нові реєстрації та існуючі популяції має велику цінність.

Аналіз останніх публікацій. В Україні гадюка степова заселяє степ та південну частину Лісостепу (на Лівобережжі ареал вздовж Дніпра доходить до Київської області), основним резерватом виду є Крим та південна частина Херсонської області [1]. Внаслідок скорочення чисельності та дії інших негативних чинників північна межа ареалу в Східній Європі змістилась на південь, ареал в лісостеповій зоні фрагментований, відома ціла низка випадків локального вимирання популяцій [4, 5]. Одночасно змінилась західна межа поширення і вид майже зник на Правобережжі України [1, 6] що, можливо, пов'язано також зі змінами клімату.

В північних районах Лівобережжя, де вид зберігся, значна частина популяцій вимерла впродовж 70-80 років двадцятого сторіччя [5], а ті що залишились, перебувають під дією численних негативних факторів [1]. В Україні у 27 (30%) квадратах УТМ де вид відмічений, існують лише історичні дані (вид спостерігався останній раз більш ніж 25 років тому) [7].

Одночасно зі зникненням цілої низки популяцій, відчутна тенденція до збереження степової гадюки у не степових біотопах, де за часів збереження степів відносна кількість популяцій цих плазунів була невеликою. Степові гадюки можуть жити і досягають доволі значної чисельності на узліссях, що межують з заповідними лучними степами (Ямський степ, заповідник Білогір'я, Російська Федерація), у заплавному лісі (Лисогірка, Балаклеєвський район Харківської області), на заростаючих присадибних ділянках (м. Красноград, Харківська область), на боровій терасі серед соснового лісу в Бориспільському районі Київської області (О. І. Зіненко, власні спостереження).

Статус виду на території Черкаської області чітко не визначено. В сучасних узагальнюючих роботах щодо степової гадюки в Україні для регіону наших досліджень

вид не згадується [1], але вид наводився для Золотоніського району на початку двадцятого сторіччя [8, 9]. Євтушевський М. Н. [10] пише, що в Черкаській області це дуже рідкісна змія, зустрічі відмічено на великому пустирі і в саду, що межує з лісом. Однак більш точних відомостей про дати та місце зустрічі виду автор не наводить. Сучасні дані про зустрічі степової гадюки на території Черкаської області не були відомі.

Мета дослідження – проаналізувати сучасне поширення степової гадюки в лівобережній частині Черкаської області в контексті ареалу в межах України.

Матеріал та методи

Польовий матеріал збирали на території Черкаської області упродовж 2014-2019 рр. протягом квітня – липня. Змій визначали за особливостями забарвлення (двосмугий тип малюнку – фоновий малюнок спини складається з темного фону боків та світлого – середини спини, по якому проходить зигзагоподібна темна смуга), загостреній голові з різким краєм зверху, одній апікальній лусці на кінці морди зверху, загальним габітусом [11].

Результати та їх обговорення

Перша достовірна зустріч гадюки степової в околицях с. Хвильово-Сорочин (Золотоніський район, Черкаська область) зареєстрована 05.07.2015: одну особину відмічено у точці з координатами 49.634 N; 32.068 E. Довжина особини становила приблизно 60 см, вона була сфотографована. Гадюка трималась на добре прогрітій сонцем ділянці. Біотоп: ділянка з осоково-злаковою трав'янистою рослинністю; південніше цієї точки – насадження сосни звичайної (*Pinus sylvestris*) та заростаюча вирубка із переважанням ліщини звичайної (*Corylus avellana*), вільхи чорної (*Alnus incana*) та осики (*Populus tremula*); північніше місця знахідки розташоване непрацююче відгалудження залізничної колії, також – невелика лісосмуга із сосни звичайної, за якою слідує незначний спуск, що веде до двох ставків, значною мірою евтрофікованих. Ландшафтно місце спостереження є піщаною терасою на лівобережжі р. Дніпро.

Друга достовірна реєстрація виду відбулась 23.04.2019. Всього відмічено 4 особини, всі вони були сфотографовані. Три з них мали довжину до 50 см і спочатку трималися разом серед сухого листя на досить добре прогрітій сонцем ділянці. Проте через кілька хвилин одна особина зникла з поля зору, перемістившись у зарості рясту бульбистого (*Corydalis solida*). Дві особини (самець і самка) залишалися на місці та проявляли ознаки шлюбної поведінки – самець залицявся до самки. Приблизно в 20 м від виявлених трьох особин відмічено четверту довжиною усього близько 30 см, яка швидко сховалась у заростях рясту.

Координати точки реєстрації: 49.621 N; 32.063 E. Біотоп: молодий березняк з домішками ліщини звичайної, вільхи чорної та осики, в трав'янистому ярусі на момент реєстрації – квітучий ряст бульбистий; північніше точки реєстрації – заростаюча вирубка, південніше – осоково-злакові луки, уздовж яких пролягає неглибока (~1 м) меліоративна канава, на схід – дачні ділянки. На тому самому місці була знайдена линна шкіра, що разом з поведінкою самця (пошук самки, залицяння) вказує на початок періоду парування.

Поблизу точок реєстрації часто відмічаються інші представники класу рептилій: вуж звичайний (*Natrix natrix*), ящірка прудка (*Lacerta agilis*), також регулярно – веретільниця ламка (*Anguis fragilis*), зрідка – мідянка (*Coronella austriaca*). Також відмічено ще три випадки реєстрації поодиноких особин гадюк, не визначених до виду (*Vipera* sp.) (одна – неподалік від першого місця реєстрації та ще дві – в межах дачних ділянок).

У регіоні досліджень також відома ще одна зустріч степової гадюки – 23.06.2014 біля с. Вільхи (Золотоніський район Черкаської області) В. Є. Олексенко відзняв відео пари цих плазунів (опубліковано у мережі Фейсбук на сторінці Victor Olexenko 26.02.2018) [12].

Характерно, що виявлена нами популяція степової гадюки заселяє малотипові для виду біотопи, адже найбільшої щільності населення в Україні вид досягає в полиново-кострицевих і полиново-злакових напівпустельних степах [13]. Така зміна стацій у бік більш закритих, заліснених та зволжених може бути наслідком кількох процесів. Це, по-перше, першочергова втрата типових місць перебування – степів, лук, що були перетворені на сільськогосподарські угіддя. Степова гадюка, таким чином, збереглася там, де антропогенний тиск менший і місця перебування не були трансформовані, хоча і умови їх є субоптимальними для виду. По-друге, загальна тенденція до зростання середніх температур внаслідок глобальних змін клімату також призводить до змін стацій і види можуть розширювати перелік місць перебування, включаючи до них більш зволожені і затінені біотопи.

Дана знахідка степової гадюки є першою достовірною знахідкою виду на території Черкаської області протягом останніх 90 років. На наш погляд, дана популяція є сталою, тобто існує десятки років. Аналогічні ізольовані популяції степових гадюк існують в інших місцях на лівобережжі лісостепової зони України – у Дніпровсько-Орільському заповіднику на боровій терасі р. Оріль (Дніпропетровська область) [14], в Ізюмській луці на боровій терасі та в заплаві р. Сіверський Дінець (Харківська область) [15] та в районі Ржищівського полігону також на лівобережній боровій терасі р. Дніпро (Київська область) [16].

Виявлення степової гадюки на території Черкаської області дозволяє передбачати існування на лівобережжі лісостепової зони України більшої кількості невеликих популяцій виду, які на сьогодні залишаються невідомими дослідникам.

Висновки

1. Нами вперше наведено достовірні сучасні дані про зустрічі степової гадюки на території Черкаської області.

2. Виявлене угруповання є однією з ізольованих популяцій, які існують на лівобережжі лісостепової частини України протягом десятків років та займають нетипові для степової гадюки біотопи узлісся, вирубки, луки.

3. Отримані дані підтверджують думку про успішне існування окремих ізольованих популяцій степової гадюки на лівобережжі лісостепу, за межами основного ареалу виду в степовій зоні. Такі популяції заслуговують охорони, а вид у цілому має бути об'єктом моніторингу.

Література

1. Котенко Т. И., Зиненко А. И., Гаврилюк С. В., Селюнина З. В. Степная гадюка *Vipera r. renardi* (Christoph, 1861) острова Орлов (Тендровский залив). *Природничий альманах*. 2012. Вип. 18. С. 39-50.
2. Cox, N. A. & Temple, H. J. European Red List of Reptiles. Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities, 2009. 33с.
3. Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). К. : Мінекобезпеки України, 1998. 76 с.
4. Зиненко А. И., Бакиев А. Г. Об изменении северной границы ареала степной гадюки, *Vipera renardi* (Reptilia, Viperidae), в европейской части России. *Вестн. зоологии*. 2007. Т. 41, № 5. С. 478 - 481.
5. Тупиков А. И., Зиненко А. И. Распространение степной гадюки *Vipera renardi* (Reptilia, Viperidae) в Харьковской области. *Вісник Дніпропетровського університету. Біологія, екологія*. 2015. 23 (2). С. 172-176. DOI:10.15421/011524
6. Байбуз А. Л., Кукушкин О. В., Зиненко А. И. К вопросу о таксономическом статусе степной гадюки Правобережной Украины. *Вісник Дніпропетровського університету. Біологія. Екологія*. 2011. Вип. 19, Т. 2. С. 3-12.

7. Mizsei E., Zinenko O., Sillero N., Ferri V., Roussos S. A., Szabolcs M. The distribution of meadow and steppe vipers (*Vipera graeca*, *V. renardi* and *V. ursinii*): a revision of the New Atlas of Amphibians and Reptiles of Europe. *Basic and Applied Herpetology*. 2018. 32. 77-83. <https://doi.org/10.11160/bah.94>
8. Кизерицкий В. Из записной книжки натуралиста. *Бюллетень Харьковского Об-ва Любителей Природы*. 1913, № 2. С. 30.
9. Сухов Г. Ф. Матеріали до вивчення герпетофауни Полтавщини. *Зб. Полтав. держ. музею*. 1928. Т. 1. С. 251-256.
11. Евтушевский Н. Н. Фауна Черкасщины (Методические рекомендации по охране, изучению и хозяйственному использованию). Черкассы, 1987. 84 с.
12. Nilson G., Andren C. The meadow and steppe vipers of Europe and Asia – the *Vipera (Acridophaga) ursinii* complex. *Acta Zoologica Acad. Scientiarum Hungaricae*. Budapest, 2001. 47 (2-3). P. 87-267.
13. Viktor Oleksenko Пара гадюк гріються на вранішньому сонці (URL: <https://www.facebook.com/groups/tvarynnyy.svit.ukrayiny/permalink/778879825646943/>) (дата звернення: 15.07.2019).
14. Котенко Т. І., Кукушкін О. В. Гадюка степова, *Vipera renardi* (Christ.), – вид Червоної книги України. *Знахідки тварин Червоної книги України*. К., 2008. С. 101-132.
15. Булахов В. Л., Гаско В. Я., Пахомов О. Є. Біологічне різноманіття України. Дніпропетровська область. Земноводні та плазуни. Дніпропетровськ : Дніпропетр. нац. ун-т, Укр. герпетол. тов-во, 2007. 420 с.
16. Ведмедеря В. И., Зиненко А. И., Гончаренко Л. А. Каталог коллекций Музея природы Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Змеи (Reptilia: Serpentes). Харьков, 2007. 82 с.
17. Доценко И. Б. Каталог коллекций Зоологического музея ННПМ НАН Украины. Змеи. Киев, 2003. 85 с.

References

1. Kotenko, T. I., Zinenko, O. I., Havryliuk, S. V., Seliunyna, Z. V. (2012). Steppe viper *Vipera r. renardi* (Christoph, 1861) of the island Orlov (Gulf of Tendra). *Pryrodnychiy almanakh (Natural almanac)*. 18, 39-50. [in Rus.]
2. Cox, N. A. & Temple, H. J. (2009). European Red List of Reptiles. Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities, 33.
3. Konventsiiia pro okhoronu dykoi flory i fauny ta pryrodnykh seredovyshch isnuvannia v Yevropi, Bern, 1979 (1998). (*Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats, Bern, 1979*). Kyiv : Minekobebezpeky Ukrainy. 1-76. [in Ukr.]
4. Zinenko, O. I., Bakyev, A. H. (2007). About Change of the Northern Boundary of Distribution of the Steppe Viper, *Vipera renardi* (Reptilia, Viperidae), in European Russia. *Vestnik zoologii (Bulletin of Zoology)*. 41 (5), 478. [in Rus.]
5. Tupikov, A. I., Zinenko, O. I. (2015). Distribution of the steppe viper *Vipera renardi* (Reptilia, Viperidae) in Kharkiv region. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Biologiia, Ekolohii (Visn. Dnipropetr. Univ. Ser. Biol. Ecol.)*, 23 (2), 172-176. [in Rus.] DOI: 10.15421/011524
6. Baybuz, A. L., Kukushkin, O. V., Zinenko, O. I. (2011). On the issue of taxonomical status of steppe viper *Vipera renardi* (Christoph, 1861) in Right-bank Ukraine. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Biologiia. Ekolohiia (Visnyk of Dnipropetrovsk University. Biology. Ecology)*. 19 (2), 3-12. [in Rus.]
7. Mizsei, E., Zinenko, O., Sillero, N., Ferri, V., Roussos, S. A., Szabolcs, M. (2018) The distribution of meadow and steppe vipers (*Vipera graeca*, *V. renardi* and *V. ursinii*): a revision of the New Atlas of Amphibians and Reptiles of Europe. *Basic and Applied Herpetology*, 32, 77-83. <https://doi.org/10.11160/bah.94>
8. Kyzerytskyi, V. (1913). From a note-book of a naturalist. *Bulletin de la Societe des amis de la nature de Kharkow*. 2, 30. [in Rus.]
9. Sukhov, H. F. (1928). Materials about herpetofauna of Polatava region. *Zbirnyk Poltavskoho derzhavnoho muzeiu (Bulletin of the Poltava State Museum)*. 1, 251-256. [in Rus.]
10. Yevtushevskiy, N. N. (1987). *Fauna Cherkasshchyny – Metodycheskye rekomendatsyy po okhrane, yzucheniyu y khoziaistvennomu yspolzovaniyu (Fauna of Cherkasy Oblast – Guidelines for protection, research and economic use)*. Cherkassy. 1-84. [in Rus.]
11. Nilson, G., Andren, C. (2001). The meadow and steppe vipers of Europe and Asia – the *Vipera (Acridophaga) ursinii* complex. *Acta Zoologica Acad. Scientiarum Hungaricae*. Budapest, 47 (2-3), 87-267.
12. Viktor Oleksenko A pair of vipers warm in the morning sun (URL: <https://www.facebook.com/groups/tvarynnyy.svit.ukrayiny/permalink/778879825646943/>) (date: 15.07.2019). [in Ukr.]
13. Kotenko, T. I., Kukushkin, O. V. (2008). Steppe viper, *Vipera renardi* (Christ.) is the species of the Red

- Book of Ukraine. *Znakhidky tvaryn Chervonoj knyhy Ukrainy (Registration of Animals under Red Book of Ukraine)*. Kyiv, 101-132. [in Rus.]
14. Bulakhov, V. L., Gasso, V. Ya., Pakhomov, O. E. (2007). *Biologichne riznomanittia Ukrainy. Dnipropetrovska oblast. Zemnovodni ta plazuny (Biological diversity of Ukraine. Dnipropetrovsk oblast. Amphibians and Reptiles)*. Dnipropetrovsk : Dnipropetrovsk National University, Societas Herpetologica Ukrainense. 1-420. [in Ukr.]
 15. Vedmederja, V. I., Zinenko, O. I., Goncharenko, L. A. (2007). *Kataloh kolektsiyi Muzeia pryrody Kharkovskoho natsyonalnoho unyversyteta ymeny V. N. Karazyna. Zmey (Reptilia: Serpentes) (Catalogue of collections of the Museum of Nature at V. N. Karazin's Kharkiv National University. Snakes (Reptilia: Serpentes))*. Kharkiv. 1-82. [in Rus.]
 16. Dotsenko, I. B. (2003). *Kataloh kolektsiyi Zoolohycheskoho muzeia NNPM NAN Ukrainy. Zmey (Catalogue of collections of Zoological Museum of NNHM NAS Ukraine. Snakes)*. Kyiv. 1-85. [in Rus.]

Summary. K. V. Lavrinenko, O. I. Zinenko, M. N. Gavrilyuk Finding of the Steppe Viper in Cherkasy Oblast, Ukraine

Introduction. *The Steppe Viper (Vipera renardi (Cristoph, 1861)) is listed in the Red Data Book of Ukraine and protected in Ukraine according to Berne Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats. The population of the species in Ukraine had decreased during the last decades, its northern range border had shifted to the south. The Steppe Viper has been didn't find was not recorded in Cherkasy Oblast during the last 90 years.*

Purpose. *The aim of the present study was to present data on current distribution of the Steppe Viper on the left bank of the Dnieper in Cherkasy Oblast and to put it into context of distribution of this species in Ukraine.*

Methods. *Materials has been collected during 2014-2019 in Cherkasy Oblast, Ukraine, in the forest-steppe zone.*

Results. *Steppe viper has been found in two localities: in Zolotonosha Rajon near vil. Khylyovo-Sorochyn one Steppe Viper was observed 05.07.2015 and four specimens were seen 23.04.2019. In addition, two snakes were found and reported on Facebook by user Viktor Oleksenko. Snakes were observed 23.06.2014 near vil. Vilky (Zolotonosha Rajon, Cherkasy Oblast). In all cases snakes were observed on open places with herbaceous plants near glades or at the edge of a mixed pine-oak forest, situated on the Dnieper left bank sandy terrace at the place of its' confluence with Zolotonoshka river. These habitats are not typical for this species in Southern Ukraine, within Steppe zone. Similar isolated populations of the Steppe Viper are existing in other regions of Ukrainian Forest Steppe: Dnipropetrovsk, Kharkiv and Kyiv.*

Conclusion. *Our research confirms presence of small isolated populations of the Steppe Viper in the Ukrainian Forest Steppe, on the Dnieper's left bank. Habitats along the large river valleys have an important role for conservation this species in Forest steppe.*

Keywords: *Steppe Viper, Vipera renardi, Cherkasy Oblast, Ukraine, Forest steppe, Range, Habitat.*

¹Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

²Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Одержано редакцією

18. 07. 2019

Прийнято до публікації

12.12.2019